

КИЇВСЬКА СТАРОВИНА

листопад-грудень
2003

Науковий
історико-філологічний журнал
Виходить 1 раз на 2 місяці

Заснований 1882 р.

№6
(354)

Був друкованим органом
Київської Старої Громади

Головний редактор
П. П. Толочко

Редакційна колегія:

Ю. М. Алексеев

Ю. С. Асеев

О. І. Білодід

Т. І. Гундорова

І. М. Дзюба

В. Б. Євтух

Я. Д. Ісаєвич

М. Ф. Котляр

І. Ф. Курас

О. С. Онищенко

О. В. Павлюк

М. Т. Пархоменко

О. В. Прискока (заступник головного редактора)

М. І. Сеняенко

Г. М. Сиваченко

В. А. Смолій

О. Г. Сокирко

Журнал
Київського
славістичного
університету

Постановою президії Вищої атестаційної комісії України від 8 вересня 1999 р. № 01-05/ 9 журнал включено до переліку наукових фахових видань України, в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук за спеціальностями „історичні науки” та „філологічні науки”.

(Бюлетень ВАК України. — 1999. — № 5.)

ПІЗНЬОСЕРЕДНЬОВІЧНА ПЕРЕЯСЛАВЩИНА ЗА АРХЕОЛОГІЧНИМИ, ТОПОНІМІЧНИМИ ТА ПИСЕМНИМИ ДЖЕРЕЛАМИ

Олександр ЮРЧЕНКО

Монголо-татарські полчища завдали руйнівного удару південноруським землямвесною 1239 р. Переяславське князівство виявилось першим на шляху ворожого вторгнення.

Од того часу згадки про Переяслав майже не зустрічаються на сторінках літописів, мовчать кілька століть історичні джерела.

Довгий період в історичній науці побутувала думка про запустіння Середньої Наддніпрянщини по тому, як туди вторглися монголо-татари. Од середини XIX ст. утверджується теорія про руйнацію і незаселеність південноруських земель, автором якої виступив російський історик М.П. Погодін [12, 46]. Вчений стверджував, що населення Київського, Чернігівського, Переяславського князівств було частково знищене, частково переселилося в лісові райони Росії (зокрема, до Московської держави), а на їх місце прийшли переселенці з Карпат, які, змішавшись з половцями, печенігами, турками, утворили власне український народ.

Теорію підтримали деякі російські та українські дослідники (М. Коялович, Д. Зубрицький, Л. Падалка, О. Стороженко) [1, 7; 17, 40; 21, 113-114, 121], польські історики (М. О. Грабовський, К. Шайноха, О. Яблоновський) намагались утверджувати думку про те, що після нашествия кочівників Південна Русь лежала пустою і лише завдяки Польщі ці землі стали знову заселеними [1, 7; 14, 46]. Пізніше ідею запустіння українських земель підтримував В. О. Ключевський [1, 9].

Цю теорію заперечували такі російські та українські вчені, як С. М. Соловйов, К. М. Бестужев-Рюмін, М. О. Максимович, В. Б. Антонович, О. Я. Єфіменко. Вони підставно стверджували, що Русь спустошувалася до і після Батия, але незважаючи на це, населення не покидало рідних місць [1, 7-9; 16, 167; 21, 55].

Джерельна база другої половини XIII-XVI ст. утримує мало інформації про Переяславщину. Північні літописи вказують лише на повне запустіння цих земель після 1239 р. Почерпнути якісь відомості про стан справ на Переяславщині у монгольський час можна з подорожі галицько-волинського князя Данила Романовича до Золотої Орди [12, 45], який, проїжджаючи Переяславщиною у 1245 р., вперше зустрів тут татар. Важливими є записки францисканського монаха Іоанна Плато де Карпіні, який у 1246 р. перебував у землях Південної Русі, залишивши опис краю [1, 21-22]. Ярлик кримського хана Менглі-Гірея (1482 р.) згадує Сарайську тьму — адміністративну одиницю Орди, що включала в себе межиріччя Дніпра та Волги, з Переяславською і Половецькою землями. Ще одним документом, де згадувався Переяславль Руський, є "Список городов дальних и ближних" [1, 27-29].

Період од XV по XVI ст. більше висвітлений письмовими джерелами, це люстрації, літописи, документи приватно-правового характеру, жалувані грамоти, реєстри, тарифні книги, листування тощо. Значний інтерес представляють джерела з історії Борисполя, Канева, Черкас, які були тісно пов'язані з Переяславом у той час.

Так, до 1455 р. належить жалувана грамота київського князя Олександра Володимировича своєму боярину Олехну Сохновичу [21, 73]. В грамоті князь віддає у володіння боярину "городище Старе над Дніпром Покалаурове, селище Булатчин, селище Кругле, селище Сошникове за Каранню з озерем Білим, і до того три городища за Дніпром: Бусурменське, Ярославське, Салькове, з озерем Линовим та селище Процеве". Пізніші документи другої половини XVI—XVII ст. згадують не раз ці населені пункти, які передаються в спадок нащадкам боярина Сохновича [21, 80-89].

Про цікавий історичний факт дізнаємося з листування турецького султана Сулеймана II короля Польського Сигізмунда I [10, 20-23]. В листі султан скаржився, що восени 1545 р. прийшли козаки з Переяслава (Яцько й Мануйло), Черкас, Брацлава, Києва та інших замків під Очаків і поробили великі шкоди. Іншим листом (1570 р.) Сулейман II вимагає від Сигізмунда Августа кари для козаків, які чинять шкоди татарам, а в українських містах, серед яких згадується Переяслав, є понад тисячу татарських бранців [10, 48-51].

Наступний документ, а саме грамота короля Стефана Баторія князю К. Острозькому дозволяла збудувати замок на городищі переяславському та займатися колонізацією, захистом краю [9, 284-288]. Земля передавалася у власність князів Острозьких з 1585 р.

Документи 1591 — 1592 рр. вводять нас у заплутану історію взаємин між низовими козаками і переяславцями [15, 256—258; 10, 68-71]. Свого апогею справа досягла під час козацької війни К. Косинського. Переяслав було зруйновано, його намісника вбито, місцеву шляхту винищено. Навряд чи козаки намагалися зруйнувати все місто, вочевидь їх метою мав бути замок, де перебував сам намісник і шляхта. Зі слів австрійського посла Еріха Лясоти, вже у 1594 р. Переяслав справляв враження міцного міста [18, 28].

Велика кількість населених пунктів Переяславщини зберегла свої давньоруські назви у недоторканому або дещо видозміненому вигляді. Власне такими є Перекславль Руський (місто Переяслав-Хмельницький), Мажеве (село Мазинки), Баруч (місто Баришівка), Воїнь (місто Віненці), Демінеск (село Дем'янці), Пісочен (село Городище, урочище Пішанка), Янчине (село Мала Каратугль, урочище Яненки) [11, 209]. Сучасні гідроніми — Трубіж, Альта, Супій — згадуються у давньоруських літописах [11, 209]. В селі Лецьки відоме урочище Беренда, як свідчення перебування тут кочових племен берендеїв на службі у переяславського князя.

Населені пункти, згадані в жалуваній грамоті Олехни Сохновича, ототожуються з селами Бориспільського району: Старе, Гологурів, Сошників, Сальків (затоплене), Проців. Селище Булатчин локалізується на лівому березі річки Булатиці між селами Дівички та Єрківці (урочище Булатець-Стави) Переяслав-Хмельницького району [12, 51-52]. Бусурменське городище востаннє згадується в 1624 р. під назвою Бесурманського. На думку мовознавця В. М. Брахнова, його слід шукати в трикутнику Велика Каратугль-Мала Каратугль-Ташань, оскільки назви мають тюркське походження [3, 50].

Дещо окремо виділяється топонім заболоченої в минулому (зараз осушеної) затоки річки Броварки в місці її крутого вигину, неподалік хутора Мар'янівка. Місцевість має назву Вингуля, як похідне, на думку дослідника О. В. Колибенка, від литовського слова "вінгіс", що означає "змія, звивина, заворот". На території Литви відомі невеликі річки з подібними назвами [12, 50]. Топонім Вингуля має яскраво виражене литовське походження і міг потрапити сюди разом з компактною групою литовського населення.

... Археологічні пам'ятки другої половини XIII — XVI ст. представлені невеликими селами та хуторами, котрих налічується понад 20. Більшість їх було виявлено під час археологічних розвідок, але планомірних досліджень тут не прово-

дилосся. Виняток становлять розкопки в місті Переяслав-Хмельницький та селі Комарівка (затоплене Канівським водосховищем).

Найбільш вивченим є селище за 6-7 км на південний захід від Комарівки. Воно досліджувалося В. Й. Довженком та А. І. Кубишевим упродовж 1964-1968 рр. Селище існувало і в XI-XV ст. на одному й тому самому місці, вздовж дніпровської затоки Васильків. Загальна площа становить 7-10 га. Поселення пізнього середньовіччя займало в половину меншу площу. Повністю розкриті північна, частково західна і центральна частини поселення. До післямонгольського часу належать 12 жител, переважно наземних, 7 господарських споруд та 25 господарських ям. В культурному шарі та житлах зустрічається різноманітний інвентар: леміш, чересла, ножі, сокири, ножиці, чавунні казани, рибацькі гачки, дужки від відер, уламки жорен, точильних брусків, вироби з рогу та кістки. Кераміка зустрічається у великій кількості і представлена тарним (фрагменти херсонських амфор) та кухонним (горщики з валикоподібним вінчиком) посудом. Загалом місцева кераміка є генетичним продовженням давньоруських гончарних традицій [2, 5-9,38-48].

Поряд з поселенням розміщувався пізньосередньовічний могильник XIII-XV ст. Усього розкопано 85 поховань, які залягають на глибині 0,5-0,9 м від сучасної поверхні у могильних ямах. Поховання майже безінвентарні, кістяки витягнуті по осі схід-захід з невеликими відхиленнями, що зазвичай характерно для християнського обряду [2, 49-54].

Комарівське селище було покинуте жителями в XV ст., очевидно внаслідок зміни водного режиму Дніпра, оскільки безпосередньої татарської загрози для нього не існувало.

Розвідками виявлено кераміку кінця XIII-XIV ст. на давньоруських селищах у селах Гайшин (урочище Бурти та Пільма), Пристроми (урочище Горби) [4, 3; 6, 30]. Поселення в урочищах Бурти та Горби розташовані на схилах і тягнуться вузькими смугами вздовж правого берега річки Трубіж. Поселення в урочищі Пільма займає мисоподібний виступ цього ж берега.

Знайдено кілька невеликих поселень, які виникли в другій половині XIII-XIV ст., це села Підварки (урочище Жаданівщина), Гайшин (урочище Завір), хутір Карань (урочище Сушарка), села Помоклі (урочища Завалля п.5, Чернече п.1, Січі п.8), Чирське (урочище Загребля) [7, 4, 121322; 8, 3132]. Всі поселення розташовані на схилах берегів річок вузькими смугами, ближче до заплави.

Матеріали XV-XVI ст. становлять набагато більшу групу пам'яток, порівняно з попереднім періодом. Поселення зберігають невеликі розміри і розміщуються в долинах річок чи озерцях, на берегових схилах, рідше на підвищених місцевостях.

Знахідки фіксуються також на території посаду давньоруського Переяслава. Знайдено споруду, що була наземним житлом стовпового типу. Разом з кількома ямами її датують XVI ст. за пізньосередньовічною керамікою [5, 6 10; 22, 139-140]. Наприклад, у нижньому шарі ями 4 знайдено срібний напівгрощ Олександра Ягелончика, що карбувався упродовж 1492-1506 рр. [5, 7]. Дитинець Переяслава мабуть був слабо заселений, тому, можливо, князь К. Острозький і вирішив збудувати тут замок, що в грамоті згадується як городище.

В XV-XVI ст. продовжують існувати поселення в селах Гайшин (урочища Завір та Бурти), Помоклі (урочища Завалля п.5, Січі п.8 та Чернече п.1), Чирське (урочище Загребля). Відомі нові археологічні пам'ятки у селах Виповзки (урочище Луки п.2). Городище (урочище Пішанка, затоплене Канівським водосховищем). Козлів (урочище Загребля-Бойки-Шлях), Ковалин (урочище Хутір (Хвойове), дюна). Помоклі (урочище Тогобовка п.7), хуторі Комуна (урочище Крутуха), селах Соснова (урочище Кут), Стів'яги (урочище Лип'є та Соснова) [7, 11; 8, 32; 13, 193; 20, 27 28]. З пізньосередньовічних матеріалів XVI ст. відоме на околиці Переяслав-Хмельницького урочище Гора (територія ШЕЗ "Переяслав") [19, 23].

Сучасні наукові дані заперечують положення погодінської теорії. Про нерозривність генерації людських поколінь, незважаючи на великі спустошення, свідчать дані топоніміки, яка базується на давньоруській основі. Археологічно доведено існування сільських поселень на Переяславщині, які виникли після загибелі південноруських князівств чи існували безперервно, не зазнавши спустошень у важкодоступних місцях.

Виявлені матеріали фіксують існування в помонгольський час осілого землеробського населення, яке крім основного заняття здійснювало так звані "уходи" в південні райони. Жителі сіл, що існували в помонгольський час на зразок Комарівського, є перехідною ланкою від переяславців XI-XIII ст. до козаків-переяславців XVI-XVIII ст.

1 *Беляева С.А.* Южнорусские земли во второй половине XIII-XIV в. (По материалам археологических исследований). — К.: Наукова думка, 1982. — 18 с.

2 *Веляеєв С.О., Кубишеєв А.І.* Поселення Дніпровського Лівобережжя X-XV ст. — К.: Наукова думка, 1995. — 111с.

3 *Брахнов В.М.* Про місцеві назви Переяслав-Хмельницького району на Київщині // *Мовознавство*. — К., 1957. — С.40-51.

4 *Бузян Г.Н.* Отчет о работе Яготинско-Переяславского отряда Киевской областной археологической экспедиции «Свода» в 1985 году // *НА ІА АНУ*. — 1985/1В. — 26с.

5 *Бузян Г.М., Колибенко О.В., Товкало М.Т.* Звіт Переяслав-Хмельницької археологічної експедиції про дослідження в м. Переяславі-Хмельницькому в 1983, 1985 та 1987-1989 роках // *НА ІА АНУ*. — 1983-89/253. — 101с.

6 *Бузян Г.М., Буйлук М.М., Колибенко О.В., Товкало М.Т.* Звіт про роботу Переяслав-Хмельницької археологічної експедиції за 1990 рік // *НА ІА АНУ*. — 1990/186. — 40с.

7 *Бузян Г.М., Буйлук М.М., Колибенко О.В., Товкало М.Т.* Звіт про роботу Переяслав-Хмельницької археологічної експедиції за 1991 рік // *НА ІА АНУ*. — 1991/211. — 25с.

8 *Бузян Г.М., Колибенко О.В., Товкало М.Т., Тетеря Д.А.* Звіт про роботу Переяслав-Хмельницької археологічної експедиції за 1992 рік // *НА ІА АНУ*. — 1993/43. — 34с.

9 Грамота короля Стефана Баторія кн. Константину Острожскому на основание й заселение гор. Переяслава. 1585 г. марта 6 // *Архив Юго-Западной России*. — Ч.УП. — Т.3. — К., 1905. — С.284-288.

10 *Жерела до історії України-Руси*. — Львів, 1908. — Т.УІІІ. — 407 с.

11 *Колібенко О.В., Тетеря Д.А.* Населення центральної Переяславщини в XIII-XVI ст. за археологічними даними. // *Тези доповідей і повідомлень 6 Всеукраїнської наукової конференції з історичного краєзнавства*. — Луцьк; Надстир'я, 1993. — С.209.

12 *Колібенко О.В.* Переяславщина під владою татар, у складі Великого Князівства Литовського та Речі Посполитої // *Історія та культура рідного краю (матеріали на допомогу вчителю та учням) Упорядник Каменська Н.Г.* — Переяслав-Хмельницький, 1994. — С.45-53.

13 *Колібенко О.В.* Давньоруські пам'ятки Переяславщини / *Археологічна карта Переяслав-Хмельницького району Київської області / Додаток до дисертації "Історична топографія Переяслава Руського" (X-XIII ст.)*. -К., 1999.-С.185-233.

14 *Компан О.С.* Міста України в другій половині XVII ст. - К.: Видавництво АН Української РСР, 1963-388 с

15 Лист короля Сигизмунда III, уничтожающий постановление королевских комиссаров, посланных для следствия по жалобе низовых казаков об ограблении их мешанами Переяславскими, так как казаки силою принудили комиссаров издать постановление в свою пользу, асами не явились на королевский суд, куда апелировали мешане. 1592 г.января 18, в Вислице. // *Архив Юго-Западной России*. — 4.VIII. — Т.5. — К., 1907. — С.256-258.

16 *Ляскоронский В.Г.* Игория Переяславльської земли с древнейших времен до половины XIII ст. — 2-еизд. - К., 1903. — 422с.

17 *Падалка Л.В.* Прошлое Полтавской губернии и ее заселение. — Полтава., 1914. — 237с.

18 Переяслав-Хмельницький і його історичні пам'ятки / Під. Ред. Апанович О.М. — К.: Видавництво АН Української РСР, 1954. — 120 с

19 *Сикорский М.И., Махно Е.В., Бузян Т.Н.* Отчет о работе Переяслав-Хмельницкой археологической экспедиции за 1978 год // *НА ІА АНУ*. — 1978/85. — 24с.

20 *Сикорский М.И., Махно Е.В., Бузян Т.Н.* Отчет о работе Переяслав-Хмельницкой археологической экспедиции 1986 года. // *НА ІА АНУ*. — 1987/150. — 73 с.

21²¹ *Сторженко А.* Очерки Переяславской старины. — К., 1900. — 236 с.

22 *Тетеря Д.А., Товкало М.Т.* Пізньюсередньовічний Переяслав часів Острозьких (за археологічними матеріалами) // *Остроголіа в Україні і Європі / Матеріали Міжнародного наукового симпозиуму (Велика Волинь, т.23)*. — Старокостянтинів, 2001. — С 139-149.